

СУД ОРҚАЛИ ФУҚАРОВИЙ НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШ: БОСҚИЧЛАР ВА ТАЛАБЛАР

Мўминова Гулчехра Нуриддиновна

Аннотация: *Мазкур мақолада фуқаровий низоларни суд орқали ҳал этиш жараёни, унинг асосий босқичлари ва қонунчиликда белгиланган талаблар таҳлил этилган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси нормалари асосида даъво аризасига қўйиладиган талаблар, суд мажлисларининг турлари, далилларни тақдим этиш ва баҳолаш тартиби ҳамда суд қарорини чиқариш жараёни ёритилган. Шунингдек, мақолада суд амалиётида қонунийлик ва самарадорликни таъминлашда процессуал қоидаларнинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган.*

КИРИШ

Фуқаровий низолар жамиятдаги ҳуқуқий муносабатларнинг табиий натижаси бўлиб, уларни ҳал этишнинг энг асосий воситаси — суд жараёнидир. Суд орқали низоларни кўриб чиқиш жараёнида қонунчиликда белгиланган аниқ талабларга амал қилиш, тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилиш ҳамда адолатли қарор қабул қилиш кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси фуқаровий ишлар бўйича суд иш юритишнинг тартибини, тарафларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини, далилларни йиғиш ва баҳолаш қоидаларини белгилаб беради. Мазкур жараёнда ҳар бир босқич — даъво аризасини тайёрлашдан тортиб, суд қарорини чиқаришгача — ўзига хос аҳамиятга эга.

Мақолада фуқаровий низоларни судларда кўриш тартиби изчил равишда ёритилиб, амалий мисоллар ва қонунчилик нормалари асосида таҳлил қилинади. Бу эса ҳуқуқшунослар, адвокатлар ва суд жараёни иштирокчилари учун амалий қўлланма вазифасини ўтайди.

Фуқаролик процессуал қонунчилигининг аниқ ва бир хилда қўлланилиши адолатли, қонуний ва асосли қарор қабул қилишнинг кафолатидир. Шу боис, даъво аризасига қўйиладиган талаблар, далиллар базасини шакллантириш, суд мажлислари босқичларида процессуал қоидаларга риоя этиш — суд адолатини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Мазкур мақола ушбу жараёнларни тизимли таҳлил қилиш ҳамда ҳуқуқшунослар, адвокатлар ва суд амалиёти иштирокчилари учун амалий қўлланма сифатида хизмат қилади.

Фуқаровий низоларни судларда кўриш тартиби ва талаблари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (ФПК) билан белгилаб қўйилган. Қисқача қадамма-қадам тартиб қуйидагича:

Даъво аризасини тайёрлаш талаблари ФПК 149-моддасига кўра даъво аризасида даъвогар ва жавобгарнинг тўлиқ маълумотлари, даъво моҳияти, асослари ва далиллар

кўрсатилади. Бунда ариза ёзма шаклда ва имзо қўйилган бўлиши шарт. Даъво қиймвти яъни моддий зарар бўлса, аниқ кўрсатилиши керак. Фуқаровий ишлар бўйича судларга мурожаат қилишда даъво аризаси фуқаролик процессуал муносабатларини бошловчи асосий процессуал ҳужжат ҳисобланади. Унинг тўғри ва қонун талабларига мувофиқ тайёрланиши судда ишни самарали кўриб чиқиш ҳамда даъвогарнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тўлиқ ҳимоя қилиш имкониятини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 149-моддаси даъво аризасининг мажбурий реквизитларини аниқ белгилаб беради. Унга кўра, даъво аризасида қуйидаги маълумотлар бўлиши шарт: яъни, даъвогар ва жавобгарнинг тўлиқ маълумотлари, фамилияси, исми ва шарифи ёки юридик шахснинг тўлиқ номи, яшаш (ёки юридик манзили), почта ва алоқа воситалари, зарурат бўлса – электрон манзилни кўрсатиш лозим. Бу маълумотлар судга ишда иштирок этувчи тарафларни аниқлаш ва уларга суд ҳужжатларини ўз вақтида етказиш имконини беради. Аризада даъвогар қай тартибда ва қандай ҳуқуқини бузилган деб ҳисоблаётгани ҳамда суддан қандай қарор чиқарилишини сўраётгани аниқ баён этилиши керак. Масалан: мулк ҳуқуқини тан олиш, зарарни ундириш, битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва ҳ.к. Даъво қонуний асослар билан мустаҳкамланиши лозим. Бу ерда қонун нормалари, шартнома шартлари, бошқа меъёрий ҳужжатлар ва суд амалиётига таянилган ҳолда асословчи маълумотлар келтирилади. Шу билан бирга, ҳар бир асосга далиллар (ёзма, моддий, электрон ҳужжатлар, гувоҳ кўрсатмалари ва бошқалар) илова этилиши зарур.

Юқорида таъкидлангандек, агар даъво моддий характерга эга бўлса (масалан, пул маблағларини ундириш, мол-мулк баҳоси ва ҳ.к.), унинг аниқ қиймати кўрсатилиши шарт. Бу давлат божини ҳисоблаш ва суд юкламасини аниқлаш учун зарур. Даъво аризаси фақат ёзма шаклда тақдим этилади ва даъвогар ёки унинг вакили томонидан шахсан имзоланади. Электрон шаклда юборилганда ҳам электрон рақамли имзо талаб этилади.

Аризада ноаниқликлар ёки талабларнинг асосланмаганлиги суд томонидан ишни қабул қилишдан бош тортишга ёки аризани камчиликларни бартараф этиш учун қайтаришга сабаб бўлиши мумкин.

Даъво аризасидаги ҳар бир талаб ҳуқуқий ва фактик асослар билан мустаҳкамланса, суд ишини кўриш жараёни тезлашади. ФПК талабларига мос келмайдиган аризаларнинг катта қисми формал хатолар – маълумотларни тўлиқ кўрсатмаслик, далилларни илова қилмаслик, даъво нархини нотўғри ҳисоблаш сабабли қайтарилади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, даъво аризасини тайёрлашда қонун талабларига қатъий риоя қилиш нафақат суд жараёни самарадорлигини таъминлайди, балки даъвогарнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатини ҳам оширади. Шу боис, ҳуқуқшунослар ва фуқаролар бу жараёнга жиддий ёндашиши зарур. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси (ФПК) фуқаровий ишлар бўйича суд иш юритиш тартибини аниқ белгилаб қўйган. Суд жараёни бир неча босқичда амалга оширилади ва ҳар бир босқичдаги процессуал ҳаракатлар

тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга. Дастлабки суд мажлиси ФПК 153–154-моддаларига кўра, қуйидаги вазифаларни бажаради. Демак, даъво предметини аниқлаш – суд даъвогарнинг талаби ва жавобгарнинг эътирозларини ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгилайди. Далиллар рўйхатини шакллантириш – тарафлардан далиллар тўпламини тақдим этиш сўралади ва уларни тақдим этиш муддатлари белгиланади. Ярашиш имкониятини кўриб чиқиш – ФПК 149-моддаси ва 153-моддаси талабларига биноан, суд тарафларга ихтиёрий равишда ярашув келишувини тузиш имкониятини тақдим этади. Бу фуқаровий низоларни самарали ҳал этиш ва вақтни тежашга ёрдам беради. Шундан сўнг асосий суд мажлисида ФПК 190–205-моддаларига асосан, ишнинг моҳияти бўйича кўриб чиқилиши амалга оширилади. Далилларни тақдим этиш – ҳар бир тараф ўз талаблари ва эътирозларини асословчи далилларни судга тақдим этади. Гувоҳлар ва экспертлар иштирокида далилларни текшириш – суд гувоҳларни сўроқ қилади, экспертиза хулосаларини ўрганади, ёзма ва моддий далилларни кўриб чиқади. Томонларнинг баёнлари ва баҳс-мунозаралар – тарафлар ўз нуқтаи назарларини якуний тарзда ифода этади, ҳуқуқий баҳоларни беради. Қарор қабул қилиш – ФПК 217-моддасига мувофиқ, суд иш бўйича қарор чиқаради ва унинг ёзма нусхасини тарафларга юбориш мажбурий ҳисобланади.

Шикоят ва протест келтириш ҳуқуқи – тарафлар қарор устидан апелляция (ФПК 320-модда) ёки кассация (ФПК 346-модда) тартибида шикоят қилишлари мумкин. Бу қонун устуворлиги ва процессуал адолатни таъминлайди. Фуқаровий ишлар бўйича суд ишларини кўриш жараёнида қуйидаги шартлар қатъий бажарилиши лозим:

Биринчи навбатда даъво аризаси ФПК талабларига мос бўлиши – ариза мажбурий реквизитлар (даъвогар ва жавобгар маълумотлари, даъво моҳияти, ҳуқуқий асослар, далиллар) билан тўлиқ таъминланиши керак. Сўнг давлат божи тўланган бўлиши – даъво моддий ёки номоддий хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, Солиқ кодексининг 333-моддасига мувофиқ давлат божи тўланиши шарт. Далиллар тақдим этилиши – далиллар ёзма, моддий ёки электрон шаклда бўлиши мумкин (ФПК 67-модда). Улар ҳақиқийлиги ва ишга тааллуқлилиги текширилади. Бу жараёнларда процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилиш – тарафлар ФПК 38–39-моддаларида назарда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини бажариши шарт, акс ҳолда процессуал мажбуриятларни бузганлик оқибатлари (масалан, даъвони рад этиш, далилларни қабул қилмаслик) юзага келиши мумкин.

Фуқаровий низоларни кўриш тартиби қонун билан қатъий белгиланган бўлиб, унинг ҳар бир босқичи тарафлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, адолатли ва қонуний қарор қабул қилишга хизмат қилади. Шунинг учун процессуал талабларга қатъий амал қилиш фуқаровий ишлар бўйича суд иш юритишнинг самарадорлигини ва иш натижасининг қонунийлигини таъминлайди.

Демак, суд жараёнида қуйидаги талаблар бажарилиши зарур:

1. Даъво аризаси ФПК талабларига мос бўлиши (149-модда).

2. Давлат божи тўланган бўлиши (Солиқ кодекси 333-модда).
3. Далиллар тақдим этилиши – ёзма, моддий ёки электрон шаклда (ФПК 67-модда).
4. Тарафларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларига риоя қилиш (ФПК 38–39-моддалар).

Фуқаровий ишлар бўйича суд ишларини кўриш тартибида ҳар бир босқичнинг ўз процессуал аҳамияти мавжуд. Дастлабки суд мажлиси низонинг ҳуқуқий доирасини белгиласа, асосий суд мажлиси далилларнинг холис баҳоланишини таъминлайди. Қарор чиқариш босқичи эса қонуний ва адолатли ечим қабул қилишни кафолатлайди. Талабларга қатъий амал қилиш суд иш юритиш самарадорлигини ва натижасининг қонунийлигини таъминлайди.

Хориж тажрибаси билан қиёсий таҳлил этсак, Германияда фуқаровий ишлар бўйича суд иш юритиш жараёнида дастлабки босқичда мажбурий ярашув (медиация) жараёни жорий қилинган. Бу судларга тушадиган иш ҳажмини камайтиради ва тарафлар учун тезкор ечим топиш имконини беради.

АҚШларида эса, “Discovery” деб аталувчи далиллар алмашинуви босқичи мавжуд бўлиб, унда тарафлар судгача барча далилларини бир-бирига тақдим этади. Бу суд мажлисида ортиқча кечикишларни бартараф этади.

Туркияда иқтисодий ва меҳнат низолари бўйича мажбурий медиация қонуний талаб сифатида киритилган ва медиациядан ўтмаган даъво суд томонидан қабул қилинмайди.

Таклифлар: медиацияни кенгайтириш — айрим тоифадаги фуқаровий ишлар бўйича (оилавий, меҳнат ва кичик иқтисодий низолар) судгача мажбурий ярашув жараёнини жорий этиш лозим. Далиллар алмашинуви босқичини қонунга киритиш — тарафлар судгача далилларини тақдим қилиши мажбурий бўлса, суд жараёни самарадорлиги ошади. Суд жараёнларини рақамлаштириш бор, шу жараённи яъни, электрон даъво аризаси, онлайн мажлислар ва рақамли далиллар базасини кенг жорий этиш керак. Судьялар учун хорижий малака ошириш дастурлари — Германия, Туркия ва АҚШ тажрибаси асосида процессуал самарадорликни оширишга хизмат этади.

ХУЛОСА

Фуқаровий низоларни суд орқали ҳал этиш жараёни — жамиятда ҳуқуқий барқарорлик ва адолатни таъминлашнинг асосий кафолатларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексида даъво аризасини қабул қилишдан тортиб, суд қарорини чиқариш ва уни ижро этишгача бўлган барча босқичлар аниқ тартибга солинган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси – Тошкент: “Адолат”, 2023.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси – Тошкент: “Адолат”, 2023.
3. Абдуллаев А., Мамажонов Х. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Тошкент: ТДЮУ нашриёти, 2022.
4. Рахматуллаев Ш. Фуқаровий ишлар бўйича суд ишларини юритишда процессуал қоидалар. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 2021.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами (фуқаровий ишлар бўйича). – Тошкент: 2022.
6. Турсунов Б. Суд амалиётида фуқаровий низоларни кўришнинг замонавий ёндашувлари. – “Ҳуқуқ ва бурч” журнали, №3, 2023.
7. Қодиров И. Даъво аризасига қўйиладиган талаблар ва уларнинг ҳуқуқий аҳамияти. – “Юрист ахборотномаси”, №4, 2022.